भारतातील मानवी हक्क : ऐतिहासिक दृष्टीकोन

डॉ. संगीता भुयार, राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख श्री शिवाजि कला व वाणिज्य महाविदयालय अमरावती

मानवी हक्कांचा इतिहास मानवतेच्या सुरुवातीपासून शोधला जाऊ शकतो. मानवाधिकार जसे आपण त्यांना ओळखतो ते शतकानुशतकांच्या विकासाचे परिणाम आहेत. जरी "मानवी हक्क" या शब्दाला समकालीन स्वरूप दिसत असले तरी, मानवता आहे तोपर्यंत मानवी हक्क आहेत. मानव प्रथम कुटुंब, कुळ, जमाती, शहरे किवा राष्ट्रे यासारख्या गटांमध्ये राहतो तेव्हापासून मानवी हक्क कोणत्या ना कोणत्या स्वरूपात अस्तित्वात आहेत आणी ते आता स्वायत्त जागतिक समुदायाच्या रूपात अस्तित्वात आहेत. मानवी हक्कांची कल्पना पश्चिमकिवा अगदी समकालीन जगासाठी अद्वितीय नाही, तर ती सहस्राब्दी पूर्वीच्या सामायिक मानवी तत्त्वांचा कळस आहे.

प्रस्तावना

युद्ध बंदिवानांच्या मानवी हक्कांची रूपरेषा कौटील्याने त्यांच्या 'अर्थशास्त्र' या सुप्रिसद्ध आणी अजरामर ग्रंथात दिली आहे आणी त्याचे तपशीलवार वर्णन केले आहे. सामाजिक हक्क यामुळे, लोकांकडे असलेल्या अधिकारांचे वर्णन करण्यासाठी अनेक अिभव्यक्ती वापरल्या जातात, ज्यात "अंतर्निहित" आणी"नैसर्गिक" हक्क, अविभाज्य हक्क आणी मूलभूत अधिकार समाविष्ट आहेत.

"मानवी हक्क ही विसाव्या शतकातील नावे आहेत ज्यांना पारंपारिकपणे नैसर्गिक अधिकार म्हणून ओळखले जाते किवा अधिक आनंददायक वाक्यांत, मनुष्याचे हक्क," असे एक सुप्रसिद्ध शैक्षणीक मानवी हक्कांची संकल्पना स्पष्ट करताना म्हणतात.प्राचीन ग्रीस आणी रोमच्या पूर्व-आधुनिक नैसर्गिक कायद्याच्या ग्रीक स्टॉइसिझमच्या कल्पनेने मानवी हक्कांच्या कल्पनेवर प्रभाव पाडला. दैवी न्याय आणी स्वातंत्र्याच्या ग्रीक आणी रोमन संकल्पना आजच्या मानवी हक्कांच्या संकल्पनांच्या केंद्रस्थानी आहेत. 18 व्या शतकात, तथाकिथत प्रबोधन युग, मानवीकरणावरील वाढत्या विश्वासाच्या रूपात आणी अर्थातच, मानवी घडामोडी पूर्ण झाल्यामुळे ते अधिक व्यापक झाले. नैसर्गिक कायदा आणी मानवी कारणाचा पुरस्कार इंग्लंडमधील जॉन लॉक, मॉन्टेस्क्यु व्होल्टेअर आणी फ्रन्समधील जीन जॅक रुसो आणी इतरांनी केला.

इंग्लिश, फ्रेंच आणी अमेरिकन क्रांती नैसर्गिक हक्कांच्या सिद्धांताने प्रेरित झाली होती क्रांतिकारक चळवळ संपूर्ण पश्चिमेकडे,विशेषतः उत्तर अमेरिका आणी1688 मधील इंग्लंडच्या गौरवशाली क्रांती आणी त्यानंतरच्या 1689 मधील बिल ऑफ राइट्सच्या व्यावहारिकउदाहरणांनी फ्रान्स प्रेरित झाला. पेनिसल्व्हेनिया घोषणा (1776), अमेरिकन घोषणा (1787) आणी फ्रेंचघोषणा (1789) यांसारख्या ऐतिहासिक दस्तऐवजांनी बौद्धिकांचे प्रतिनिधित्व केले. समकालीन सामाजिक, राजकीय घटनांचे वातावरण सरकारी निरंकुशतेविरुद्धच्या लढाईला सुरुवात करते. या सर्व उठावांमध्ये मानवी हक्कांचे मूळ आहे. आपल्या प्रबंधात "मानवी हक्कांचा" वापर करणारे पहिले तत्वज्ञानी; सिवनय कायदेभंग, ज्याने टॉल्स्टॉयला प्रोत्साहन दिले, गांधी आणी मार्टिन ल्यूथर किंग हेन्री डेव्हड थोरो होते. 'एकाचा आदर, संपूर्ण विश्वालातितकाच लागू होतो,' अशी टिप्पणी महात्मा गांधी यांनी केली. कारण सर्व मानव मूलतः एकच आहेत, "जेएकासाठी शक्य आहे ते सर्वांसाठी शक्य आहे.

"दुस-या महायुद्धातील शोकांतिकांमुळे समकालीन आंतरराष्ट्रीय मानवाधिकार चळवळीची निर्मिती आणीस्वीकृती झाली. 1940 च्या दशकात अध्यक्ष फ्रँकिलन डी. रुझवेल्ट आणी गैर-सरकारी संस्था (एनजीओ)यांनी केलेल्या घोषणांनी द्वितीय विश्वयुद्धानंतरच्या काळात मानवाधिकार सक्रियतेच्या नवीन युगाचा मार्गमोकळा केला. 1945 पर्यंत, जेव्हा सयुक्त राष्ट्र संघाची स्थापना झाली, तेव्हा या मोहिमेची व्याप्ती वाढलीहोती. 10डिसेंबर 1948 रोजी स्थापन करण्यात आलेला मानवी हक्कांचा सार्वत्रिक जाहीरनामा (UDHR) हा "मानवी हक्क दिन" म्हणून ओळखला जातो, हा युद्धोत्तर मानवाधिकार फ्रेमवर्कचा एक प्रमुख घटक होता.या घोषणेच्या लिखाणावर इंग्रजी, अमेरिकन आणी फ्रेंच क्रांतीचा मोठा प्रभाव होता. समानता, स्वातंत्र्यआणी सामाजिक न्याय हे युद्धोत्तर काळात मानवी हक्कांचे स्तंभ म्हणून स्थापित केले गेले.

मानवी हक्कांवर भारतीय दृष्टीकोन

जेव्हा आपण भारतीय दृष्टीकोनातून मानवी हक्कांच्या कल्पनेचे परीक्षण करतो तेव्हा आपल्या लक्षात येतेकी भारतीय राजकीय विचारवंत आणी तत्त्वज्ञ या संकल्पनेशी अपिरचित नाहीत. वैदिक युगाच्यासुरुवातीपासून, त्यांनी सर्व लोकांच्या मूलभूत मानवी हक्क आणी स्वातंत्र्यांचे रक्षण करण्याची इच्छा घोषितकेली आहे. मानवी हक्कांचे मूळ धर्म आणी दंड या प्राचीन भारतीय संकल्पनांमध्ये आहे, जे राज्याचे सरकारआणी तेथील रहीवाशांचे जीवन दोन्ही नियंत्रित करते.

सनातन धर्म संकल्पना, ज्याने प्राचीन भारतातीलआधुनिक मानवी हक्कांसाठी पाया तयार केला होता, संपूर्णपणे पाश्चात्य ख्रिश्चन धर्मापेक्षा दोन हजारवर्षांहून अधिक जुनी आहे. प्राचीन भारतीय सभ्यतेसाठी, त्याने समान सामाजिक व्यवस्थेसाठी पाया तयारकेला, ज्यामध्ये नैतिक संहिता तसेच कर्तव्ये आणी कर्तव्ये यांचा समावेश होता. ही एक कल्पना होती जीपाश्चात्य इतिहासातील धर्मापेक्षा कितीतरी पटीने विस्तृत होती. राजाच्या दिग्दर्शनासाठी तपशीलवारमार्गदर्शक तत्त्वे या आधीच अस्तित्वात असलेल्या संकल्पनांवर आधारित होती. इतर सर्वांप्रमाणेच, कायद्याचे पालन करण्याचे बंधन त्याच्यावर होते. धार्मिक शिकवणी, अधिवेशने आणीलिखत नियमांनुसार, तो न्याय व्यवस्थापितकरण्यासाठी जबाबदार होता.सहाजिकच, त्याला धार्मिक आणी रीतिरीवाज या दोन्ही नियमांचे तसेच त्याच्यानागिरकांचे पालन करावे लागले. मानवाधिकारांची अंमलबजावणी त्या वेळी बाल्यावस्थेत असावी. सनातनधर्म अंतर्गत वेद आणी वेदांत यांसारखे धार्मिक लेखन, ज्यात "सत्य एक आहे" आणी "प्रत्येकमानवामध्ये देव वास करतो" असे प्रितपादन केले आहे. मार्गदर्शक विश्वास. सत्य, आत्म-नियंत्रण, स्वत:च्या नैतिक आचारसंहिता, परोपकार, अहिंसाआणी सद्गुणात सातत्य या तत्त्वांचे पालन न केल्यासकोणताही खरा आनंद असू शकत नाही आणी समुदाय एकत्र राहू शकत नाही.तथापि, धार्मिक संदेष्ट्यांनी मानवाच्या पायाभरणीत भरीव योगदान दिले.

वैयक्तिक पातळीवर अधिकार. जैन संस्थापक महावीर यांचा असा विश्वास होता की मानवी स्वातंत्र्याचीस्थापना अनेकतावाद म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्यासत्यावर झाली आहे, ज्याने सत्याच्या सापेक्षबहुलवादाची कल्पना स्थापित केली आणी एकाच मजल्यावर अनेक बाजूंचे अस्तित्व स्थापित केले. सत्याकडेपाहण्याच्या या वृत्तीमुळे अस्तित्वाचे वैयक्तिक आणी सामाजिक पिरमाण गंभीरपणे प्रभावित होतात.शिक्षेचे नियम कौटिल्याने त्याच्या अर्थशास्त्रात चंद्र गुप्त मौर्यच्या काळात लिहले होते. अर्थशास्त्रातसमाजजीवनाचा आधारस्तंभ म्हणून हे विचार दिले गेले. या तत्त्वांचा परिणाम म्हणून, बेकायदेशीर अटक आणीतुरुंगवास, कोठडीतील हत्या आणी स्त्रियांवरील बलात्कार, तसेच भ्रष्ट न्यायव्यवस्थेपासून संरक्षणकरण्यासाठी विविध कायदे तयार करण्यात आले. राजा कालीघाटच्या अगोदरचा त्यांचा कारभार, त्याच्यासर्व लोकांसाठी समान हक्क, बंधुता आणी आनंद मिळवण्यासाठी अनेक उपायांनी चिन्हांकित केले गेले. प्राचीनभारतातील नागरी स्वातंत्र्याचा महान निर्माता अशोक होता.

ब्रिटीशांच्या काळात भारतात मानवी हक्क कायद्याचे सध्याचे स्वरूप स्थापित झाले. औपिनवेशिक शक्तींच्याकठोर आणी शोषक शासनाविरुद्ध लढा देण्याबरोबरच, मानवी हक्क चळवळीने देशाच्या समाजातील बदलांद्वारेभारताच्या गौरवशाली भूतकाळातील गमावलेला धर्म पुन्हा स्थापित करण्याचा प्रयत्न केला. ब्रिटीशांनी 1827 चा कायदा भारतीय न्यायालय व्यवस्थेत धार्मिक पूर्वग्रह ठेवला आणी राजा राम मोहन रॉय "आधुनिक भारताचेमहान समाजसुधारक" यांनी तो नाकारला.. कायद्याने ख्रिश्चन, मग ते युरोपियन असो की स्थानिक,हिंदू किवामुस्लिम यांच्याकडून खटला चालवता येणार नाही असे म्हटले आहे. ज्युरी तर ख्रिश्चनांचा खटला हिंदू किवामुस्लिम ज्युरीकडून चालवता येत नाही. त्याच्या दूरदर्शी कल्पना आणी महत्त्वपूर्ण कृतींनी त्यावेळेस नेटिव्हअमेरिकन लोकांसाठी नागरी स्वातंत्र्याच्या प्रगतीमध्ये महत्त्वपूर्ण योगदान दिले. मानवाधिकारआणीसन्मानिवषयक सुधारणा बंगालमध्ये सुरू झाल्या आणी हळूहळू उर्विरत भारतात विस्तारल्या. महाराष्ट्रात, भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसच्या संस्थापकांपैकी एक असलेल्या महादेव गोविंद रानडे यांनी भारतीय उपखंडातीलमानवी हक्क उल्लंघनाविरुद्ध लढण्यासाठी १८८७ मध्ये भारतीय सामाजिक पिरषदेची स्थापना केली. खरेदूरदर्शी म्हणून, रानडे यांना आज मानवी हक्कांच्या दोन पिढ्यांचे - नागरी आणी राजकीय अधिकारआणीआर्थिक, सामाजिक आणी सांस्कृतिक (ESC) हक्क म्हणून ओळखले जाणारे परस्परसंबंध आणीअविभाज्यताओळखण्यात सक्षम होते. जेव्हा लोकांना राजकीय अधिकार नाकारले जातात तेव्हा कोणतीही सभ्य सामाजिकव्यवस्था नसते किवा त्यांच्या मते, त्यांची सामाजिक व्यवस्था तर्क आणीनिष्पक्षतेवर स्थापितकेल्याशिवाय त्यांचे राजकीय अधिकारआणीविशेषाधिकार उपभोगण्यास पात्र होऊ शकत नाही. जेव्हा तुमचीसामाजिक रचना सदोष असते, तेव्हा तुमच्याकडे निरोगी आर्थिक व्यवस्था असू शकत नाही. तुम्ही करू शकतातुमच्या धार्मिक श्रद्धा घाणीत रुजलेल्या असतील तर सामाजिक, आर्थिकआणी राजकीय क्षेत्रात समृद्धहोऊ नका. 1948 मध्ये जेव्हा मानवी हक्कांची सार्वत्रिक घोषणा लिहली गेली, तेव्हा शेवटी हा परस्परसंबंधनैसर्गिक नियम म्हणून व्यक्त केला गेला.

संविधान आणीअधिवेशनांनी पिरभाषित केल्यानुसार मानवी हक्क

26 जानेवारी 1950 रोजी जेव्हा भारताच्या संविधान सभेने देशाची पिहली राज्यघटना तयार केली तेव्हा तो विजयमानला गेला. स्वातंत्र्य, मान्यता, संरक्षण आणी मानवी हक्कांच्या अंमलबजावणीसाठी भारतीयांनीशतकानुशतके चाललेली लढाई भारतीय प्रजासत्ताकाचे मूलभूत हक्क आणी राज्य धोरणाच्या निर्देशकतत्त्वांच्या निर्मितीमध्ये

अंतर्भूतझाली. जागितक समुदाय मानवाधिकारांच्या स्वतःच्या सार्वत्रिकघोषणापत्राचा मसुदा तयार करत असताना भारतीय संविधानात मानवाधिकारांची जवळपास पूर्ण यादीस्वीकारण्यात आली. भारतीय राज्यघटनेच्या मानवाधिकार तरतुदींमध्ये विस्तृत श्रेणी समाविष्ट आहे. त्यामध्ये नागरी, राजकीय, आर्थिक, सामाजिक, धार्मिक आणी अल्पसंख्याकांसह अधिकारांचे वर्णन आहे.

एक असा राजकीय समाज ज्यामध्ये गरीब आणी श्रीमंत असा भेद नसेल,जिथे स्त्रियांना पुरुषांसारखे समानअधिकार असतील आणीजिथे सर्व भारतीयांना सामाजिक, आर्थिकआणी राजकीय यासह सर्व आघाड्यांवरसन्मानाने आणी न्यायाने वागवले जाईल. दुसऱ्या गोलमेज परिषदेपूर्वी महात्मा गांधींनी स्वतंत्र भारतासाठीराज्यघटना तयार होण्यापूर्वीच जाहीर केली होती.

मानवी हक्कांच्या दृष्टीकोनातून, प्रस्तावना, मूलभूत हक्क आणी राज्य धोरणाची मार्गदर्शक तत्त्वे हेमहत्त्वाचे घटनात्मक विभाग आहेत. एक व्यावहारिक बाब म्हणून, मानवी हक्क यापुढे वादविवाद करण्यासाठीकेवळ एक अमूर्त कल्पना राहिलेली नाही. भारतीय संवैधानिक मानवी हक्कांवरील संशोधनातून असे दिसून आलेआहे की भारतीय संविधानामध्ये 1948 च्या मानवी हक्कांची सार्वत्रिक घोषणा आणी1966 च्या नागरी आणीराजकीय हक्कांवरील आंतरराष्ट्रीय करार यासारख्या जवळजवळ सर्व आंतरराष्ट्रीय करार, आणी करारसमाविष्ट आहेत. नागरी आणी राजकीय हक्कांवरील करार आणीआर्थिक, सामाजिक आणी सांस्कृतिकहक्कांवरील कराराला भारताने मान्यता दिल्याने, भारताच्या राज्यघटनेतील हमी आणीअधिकारांच्या तरतुदी या करारांनुसार असणे आवश्यक आहे.नागिरकांचे हक्क, राजकीय सहभाग आणी वैयक्तिक स्वातंत्र्यभारतीय राज्यघटनेचा भाग III मुलभूत हक्क म्हणून नागरी आणी राजकीय हक्कांवरील करारामध्ये अंतर्भूतअधिकारांचे संरक्षण करतो. यात समानतेचाअधिकार, शोषणापासून स्वातंत्र्य, धर्म स्वातंत्र्याचा अधिकार, सांस्कृतिक आणी शैक्षिणक हक्क आणी घटनात्मक उपाय यांचा समावेश आहे.हे निदर्शनास आणणे महत्त्वाचे आहे की अत्यावश्यक अधिकारांची सर्वसमावेशक यादी समाविष्टकरण्याव्यितिरक्त, आपल्या देशाच्या संविधानाच्या रचनाकारांनी ते अधिकार राखण्यासाठी योग्य कायदेशीरयंत्रणा देखील समाविष्ट केल्या आहेत. व्यक्तींच्या मूलभूत आणी इतर अधिकारांच्या अंमलबजावणीसाठी, भारतीय राज्यघटनेतील कलम 32 आणी226 मध्ये हेबियस कॉर्पस आणी मँडमस, सरटीओरी आणीप्रोहिबिशन आणी क्वोवॉरंटो सारख्या रिटद्वारे योग्य उपाय आहेत. जेव्हा वर नमूद केलेल्या मूलभूतअधिकारांचे उल्लंघन होते, तेव्हा सर्वोच्च न्यायालय तसेच राज्य उच्च न्यायालये "संवैधानिक उपायांचाअधिकार" या शीर्षकाखाली त्यांचे अधिकार वापरतात. अशा प्रकारे, हे कलम भारतीय राज्यघटनेतील त्यांच्याप्रकारचे पहिले आहेत आणी इतर कोठेही असे प्रकारचे एकमेव आहेत.

मेनका गांधी विरुद्ध. युनियन ऑफ इंडिया या प्रकरणात, भगवती जे. यांनी असा निर्णय दिला की कलम 21 च्या "वैयक्तिक स्वातंत्र्य" च्या विधानाला व्यापक व्याप्ती आहे आणी त्यात मानवी स्वातंत्र्याला हातभारलावणारे आणी अनन्य पातळीपर्यंत उंचावलेल्या अधिकारांच्या विस्तृत श्रेणीचा समावेश आहे. मूलभूतअधिकार. "वैयक्तिक स्वातंत्र्य हे माणसाचे सर्व अधिकार घेते," असे सर्वोच्च न्यायालयाने उन्नी कृष्णनजेब पी विरुद्ध आंध्र प्रदेश राज्यामध्ये म्हटले आहे. त्याच्या व्यापक आवाक्यामुळे आणी स्वातंत्र्याचा मूलभूतअधिकार तसेच त्याच्या वंचिततेचा आदर करण्यासाठी प्रक्रियात्मक संरक्षण या दोन्हींचा समावेश केल्यामुळे, कलम 21 हे त्याचे सह-विस्तृत प्रितरूप आहे. त्याचप्रमाणे, सुप्रीम कोर्टाने असा निर्णय दिला की एसआरबोम्मई वि. युनियनमध्ये संविधानाची प्रस्तावना हा त्याचा एक अंगभूत घटक आहे.त्यामुळेवैयक्तिक स्वातंत्र्य आणी प्रितष्ठेचे संरक्षण प्रस्तावनेत केले आहे, अशा प्रकारे कलम 21 चे "वैयक्तिकस्वातंत्र्य" या संदर्भात समजले पाहिजे. मेनका गांधी, गोलक नाथ आणीकेशवानंद भारती ही सर्व उदाहरणे आहेत जी राज्यघटनेच्या तेहतीस वर्षांच्या इतिहासाच्या कोणत्याही चर्चेतआणली पाहिजेत. भारतीय न्यायव्यवस्थेने प्रथम हे तत्त्व मांडले की घटनेची मूळ रचना दुरुस्तीद्वारे बदलतायेणार नाही. भारतातील मानवाधिकारांच्या रक्षणासाठी न्यायालयाने अनोखे योगदान दिले आहे.

मानवी हक्क आणी राज्य धोरणाची मार्गदर्शक तत्त्वे

भारतात नागरी आणी राजकीय अधिकारांना खूप महत्त्व आहे, तर आर्थिकआणी सामाजिक अधिकारांकडे कमीलक्ष दिले गेले आहे. तथापि, प्रत्यक्षात, आर्थिकअधिकारांचा उपभोग घेतल्याशिवाय नागरी आणी राजकीयअधिकार प्राप्त होऊ शकत नाहीत. पी.एन.भागवती यांच्या मते, लोकांचे नागरी आणी राजकीय अधिकार केवळतेव्हाच वास्तव बनतात जेव्हा आर्थिकआणी सामाजिक अधिकार प्राप्त होतात. तसे झाले नाही तर नागरीआणी राजकीय हक्क हे केवळ काल्पिनक स्वप्नाशिवाय राहणार नाही. आर्थिकआणी सामाजिक हक्कांवरीलआंतरराष्ट्रीय करारामध्ये नमूद केलेले

अधिकार भारतीय राज्यघटनेच्या राज्य धोरणाच्या निर्देशक तत्त्वांमध्येसमाविष्ट आहेत. परंतु राज्य निर्देशित केले असले तरी, ते लोकांना काही मूलभूत आर्थिकआणी सामाजिकअधिकार सुनिश्चित करण्यासाठी आहे.

राज्यघटनेचा भाग 4 मध्ये अंमलबजावणी करण्यायोग्य नसलेले अधिकार हे मुख्यतः आर्थिकआणी सामाजिक स्वरूपाचे आहेत.यामुळे, कलम 37 हे स्पष्ट करते की कायदे प्रस्थापित करताना ते लागू करण्याचे राज्याचे दायित्व त्यांच्यान्यायिक अंमलबजावणीच्या अभावामुळे प्रभावित होत नाही. याव्यितिरिक्त, सर्वोच्च न्यायालयाच्यासर्जनशील न्यायशास्त्राने आता कलम 21 (जीवनाचा अधिकारआणी वैयक्तिक स्वातंत्र्य) मध्ये यापैकीअनेक संकल्पनांचा अर्थ लावला आहे आणी त्यांना लागू करण्यायोग्य केले आहे.

सारांश

आपल्या राज्यघटनेच्या प्रस्तावनेनुसार, न्याय, आर्थिकआणी राजकीय अशा समाजाची निर्मिती करणे हेध्येय आहे; मत आणी भाषण स्वातंत्र्य; स्थितीआणी संधी आणी बंधुत्वाची समानता; आणी व्यक्तीच्यासन्मानाची हमी दिली जाते. प्रस्तावनेत व्यक्त केलेले मानवी हक्क आणी नागरी आणी राजकीय आदर्श भाग III मध्ये न्याय्य मूलभूत अधिकाराद्वारेसंरक्षित केले गेले आहेत, जे या दृष्टीकोनाचे ठोस स्वरूप प्रदानकरतात. उदाहरणार्थ, आर्थिकआणी सामाजिक अधिकार ज्यांना सरकारी कारवाईची आवश्यकता आहे तेराज्य धोरणाच्या निर्देशात्मक तत्त्वामध्ये समाविष्ट आहेत. गेल्या सहा दशकांमध्ये विकिसत झालेल्या मानवीहक्क न्यायशास्त्रावर संयुक्त राष्ट्रसंघाच्या 1948 च्या मानवी हक्कांच्या सार्वत्रिक घोषणा आणी इतरआंतरराष्ट्रीय मानवाधिकार करार,आणी संविधानाच्या या दोन भागांचा अर्थ लावण्याच्या अधिवेशनांचाजोरदार प्रभाव पडला आहे. या घटनात्मक अधिकारआणी स्वातंत्र्यांद्वारेच एखादी व्यक्ती सुसंस्कृत जीवनजगू शकते. आपला घटनात्मक पाया ढासळला जाऊ नये आणी त्याची नाजूकता आणी अपिरपक्वता लक्षातघेऊन आपण आपल्या स्वातंत्र्याचे आणी मूलभूत मानवी हक्कांचे रक्षण करण्यासाठी सदैव दक्ष असले पाहिजे. आपल्या संस्थापकांच्या मनात असलेली सामाजिक, आर्थिक आणी राजकीय रचना आपल्याला साध्य करायची असेल, तर आपण आपल्या सर्व साधनसामुग्रीसह स्वातंत्र्याची मशाल तेवत ठेवली पाहिजे.

संदर्भ:

१.डॉ. भंवरलाल हर्ष, भारतातील मानवी हक्क कायदा, रीगल पब्लिकेशन्स, एन. दिल्ली, 2008, पृ. 2, 3.

2.राधानाथ त्रिपाठी, "अंडरस्टॅंडिंग ह्युमन राइट्स", नूरजहान बावा (सं.), भारतातील मानवाधिकार आणी गुन्हेगारी न्याय प्रशासन, एन. दिल्ली: उप्पल पब्लिशिंग हाऊस, (2000) पृ. 92.

3.मॉरिस क्रॅन्स्टन, मानवाधिकार म्हणजे काय? 1963, p.1 वर.

4.भारतीय राज्यघटनेची प्रस्तावना तसेच कलम 19 (1).

५.कलम २१, भारतीय संविधान; केहर सीग विरुद्ध भारतीय संघ. (1989) I SCC, 204.

6.एम सी मेहता वि. युनियन ऑफ इंडिया, एआयआर 1986 एससी1086.

७.फ्रान्सिस कोरली वि. केंद्रशासित प्रदेश दिल्ली AIR 1981 SC 746.

8.लिलत डडवाल, (मानवाधिकाराचे स्थान: एक भारतीय प्रोफाइल) नागरी आणी लष्करी कायद जर्नल खंड. 39 ऑक्टोबर-डिसेंबर 221 वर 2009. क्रमांक 4.

९.जीएस बाजवा, भारतातील मानवाधिकार: अंमलबजावणी आणी उल्लंघन, अनमोल पब्लिकेशन्स, एन. दिल्ली (1995) p. ४५.

10.डीडी बसूचे घटनात्मक कायद्यातील मानवी हक्क, 3री आवृत्ती 2008 पृ. ९.

11.डॉ. तपन बिस्वाल, मानवाधिकार लिंग आणी पर्यावरण, विवा बुक्स प्रायव्हेट लिमिटेड एन. दिल्ली 2006, पृ.185.

12.जे.एन. पांडे, भारताचा घटनात्मक कायदा, केंद्रीय कायदा संस्था, अलाहाबाद 41 वी आवृत्ती. पृष्ठ, 340 वर 2004.